

Тетяна Швидкова
(Глухів)

УДК 811.161.2' 373

НАЗВИ НЕВОЛОКНИСТОЇ ЧАСТИНИ СТЕБЕЛ ПРЯДИВНИХ РОСЛИН В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті на основі фактичного матеріалу, виявленого в різних джерелах – писемних пам'ятках, говірках, історичних та сучасних лексикографічних працях, етнографічних описах, творах класиків української літератури, – досліджено назви твердих залишків льону й конопель після їх первинної обробки (биття, м'яття, тіпання) в українській мові, визначено семантичні та структурно-морфологічні особливості таких лексем, як: *костриця, костра, паздір, терміття* тощо. У ході дослідження подано історичний коментар формування ткацької термінології, прослідковано етимологію, першу писемну фіксацію та проведено системний аналіз досліджуваних слів на синхронічному та діахронічному зрізах. Дослідження виконано на східнослов'янському мовному тлі, що дало можливість глибше проникнути у проблему й зробити ймовірні висновки.

Ключові слова: *ткацтво, льон, коноплі, походження, лексичне значення, діалектизми.*

Постановка проблеми. Важливим завданням сучасної української науки є впорядкування термінології та номенклатури різних галузей науки і техніки. У зв'язку з цим необхідним є історичне вивчення терміносистем, оскільки воно дає можливість з'ясувати закономірності розвитку тієї чи іншої групи лексики. У нашому дослідженні ми зупинимось на окремій лексико-семантичній групі слів, пов'язаній з ткацтвом.

Одне з центральних місць у ткацькій термінології української мови посідає підготовчий етап або цикл робіт, пов'язаних з обробкою конопель та льону. Під час первинної обробки (м'яття, биття й тіпання) стебел льону та конопель від волокна відокремлюються внутрішні тверді неволокнисті частинки, які в українській мові мають декілька синонімічних назв: *костриця, паздір, терміття*. Твердими залишками з льону та конопель користувалися як паливом, для мощення доріг, засипання ярів тощо; шляхом хімічної обробки отримували технічну целюлозу; у наш час їх пресують у пластини різної величини та форми і виготовляють високоякісні меблі [35, с. 289, 291].

Відомості про назви неволокнистої частини стебел прядивних рослин фіксовані давніми пам'ятками, історичними та сучасними лексикографічними працями, є важливими для вивчення історії української мови та культури. В україністиці актуальним є вивчення окремих лексико-семантичних груп слів, адже семантична реконструкція лексичних одиниць – один із фундаментальних напрямів історико-лексикологічних досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомим внеском у визначення походження та етимологічних зв'язків ткацької лексики, пов'язаної із твердими залишками льону та конопель після первинної обробки, стало дослідження О. Трубачова «Ремесленна термінологія в славянських языках: Этимология и опыт групповой реконструкции», присвячене огляду народної текстильної лексики окремих слов'янських мов та реконструкції давньої слов'янської термінології.

Чималий внесок у вивчення даної проблематики зробили діалектологи (Н. Венжинович, В. Василенко, В. Ващенко, Г. Доброльожа, П. Лисенко, А. Москаленко, М. Никончук, І. Ніколаєнко, М. Онишкевич, П. Пиртей, Ю. Піпаш, Є. Шевченко), у працях яких зібрана і проаналізована ткацька термінологія різних періодів і різних районів України, а також етнографи (О. Боряк, Я. Головацький, Н. Лебедева, О. Никорак, С. Сидорович та ін.), які досліджували реалії народного ткацького промислу, форми його організації, техніку виробництва та назви залишків після первинної обробки рослин тощо, що є об'єктом нашого лінгвістичного дослідження.

У статті ставимо за мету простежити формування в українській мові назв неволокнистих частин стебел прядивних рослин (льону та конопель), що залишаються у вигляді дрібних колючих трісочок під час попередньої обробки цих рослин. Реалізація мети передбачає розв'язання таких завдань: прослідкувати етимологію досліджуваних слів, першу писемну

фіксацію, провести системний аналіз та з'ясувати семантичні особливості розвитку зазначених найменувань. Розглянемо їх.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Костриця. Лексема *костриця* «тверді залишки льону й конопель після тіпання та чухання» праслов'янського походження; псл. *kostra (kostrica), очевидно, «обрубки, обломки» або «щось начесане» (на думку О.Трубачова, споконвічно ткацький термін, що первісно стосувався лише обробки волокна) – похідне із суф. -tr- від іє. *kos-/kes- «рубати, колоти, бити» [16, III, с. 54; 33, с. 84-85].

Іменник *костриця* (фон. в. *кістриця*) як лексична одиниця ткацької термінології вперше документується українськими лексикографічними [17, I, с. 346, 371; 3, с. 193] та етнографічними працями к. XIX – поч. XX ст.: Я ж думала, що нагаєчка з *костриці*, аж то вона з поганої сириці (записано П.П. Чубинським) [11, II, с. 246, 291]. Паралельно фіксується початкова назва *костра* «тс.» [3, с. 193], що є підставою вважати суф. -иця в семантичному плані зайвим компонентом слова *костриця* [4, с. 108].

До української літературної мови увійшла лише назва *костриця* (*кістриця*) «внутрішня тверда неволокниста частина стебел прядивних рослин (конопель, льону та ін.), яка залишається у вигляді дрібних колючих трісочок під час попередньої обробки цих рослин»: Сиплеться *костриця* на землю під ноги. Під терницями її вже цілі купи (А. Головка) [30, IV, с. 308]. Загальновідомі прикметникові та дієслівні утворення від терміна *костриця*: *костричний*, *костричитися* (вживається в прямому «виділяти кострицю й ставати колючим унаслідок цього» й переносному значеннях «поводитися зарозуміло; гороїжитися, чванитися») [30, IV, с. 308].

Слово *костра* та його численні фонетичні варіанти залишилися у діалектному мовленні українців і функціонують у багатьох говірках української мови із значенням «тверді частини стебел, які висипаються під час биття конопель і льону»: *кастра*, *костра* (Поліс., Сумщ., Одещ.) [18, с. 93; 2, с. 75; 19, с. 43], *костра*, *кастра*, *костра*, *койстра*, *кайстра* (Правоб. Поліс.) [20, с. 231]. На Поліссі зустрічається деминутивна форма *костринка* (суф. -инк-) [9, с. 223].

Літературна назва *костриця* (*кістриця*) також вживається в більшості говірок української мови (Бойк., Полт., Поліс.) [23, I, с. 381; 6, с. 50; 5, с. 64]; прослідковуємо нашарування фонетико-морфологічних варіантів: *кастрика*, *кастрица*, *кастриця* (Сумщ.) [2, с. 75], *кастриця*, *костриця*, *кострика* (Східнословоб.) [21, с.74], *костриця*, *койстриця*, *кострика* (Поліс.) [9, с. 223], *кастриця*, *костриця*, *костриця*, *костриця*, *кастриця* (Правоб. Поліс.) [20, с. 231]. На Поліссі широкоживаними є численні фразеологічні вирази, як-от: сікається як собака в *костриці* (ледачий) [14, с. 29], гарний як цюцьове око на *костриці* (невродливий) [14, с. 83].

На окремих територіях України апелятив *костриця* досить поширений в значенні прізвиська *Костриця* (Закарп.) [34, с. 292]. Відомі й інші прізвиська: *Кострэй*, *Кострин*, *Кострович* (утворення з суф. -ей, -ин, -ович від антропооснови *Костра*), *Кострєца* (румунізований або мадяризований варіант прізвиська *Костриця*) (Закарп.) [34, с. 292], *Кострика* (утворення з суф. -ик) (Сумщ.) [2, с. 76].

Пор. рос. літ. *костра*, *кострика*, *кострица* «тверді частини стебел льону та конопель, які залишаються після їх тіпання та чесання» [28, V, с. 1521-1522], діал. *костра*, *костра*, *кострига*, *кострыга*, *кострика*, *кострыка*, *кострина*, *кострица* «тс.», *костричка* (зменш.-пестл. до *кострица*) [26, вип. 15, с. 79 – 81] (перші фіксації датуються XVII ст.: Дано от привоски пенковой *костры* на полтину для обѣрежи от половой воды десять возъ (Книги денежных сборов и расходов Дорогобужа с уездом, 1689 г.) [27, вип. 7, с. 370]. Пор. білор. діал. *костра* «тс.», *кострица* (зменш. до *костра*) [22, с. 248], *кастра*, *кастрыца*, *кострыца*, *костэрыца* «тс.» [29, II, с. 433 – 434], польськ. *kostrzewa*, *kostra*, *kostrzyca* «тс.» [16, III, с. 54].

Паздір. Синонімічним відповідником літературного *костриця* є діалектна назва *паздір* «зідране лико або костриця». Псл. *pazderъje, *pazderъ, *pazderъky широко відоме всім слов'янським мовам: р. діал. *паздер* «стебла хлібних рослин; костриця», *паздеріе* «тс.», др. *паздеръ* «солома», п. *paźdierz* «костриця», ч. *pazdeří*, слц. *pazderie*, вл. *pazđer*, нл. *pazdzeń*, *pazdzera*, болг. *паздѐр*, схв. *поздер*, *поздѐрка*, слн. *pazdér* [33, с. 82; 16, IV, с. 254]. Псл. *pazderъ утворене за допомогою префіксів paz- (< іє. *pōz-) і poz- (< іє. *pōz-) від кореня der-, того самого, що в *derq* «деру» [16, IV, с. 254]. На думку О. Трубачова, сама структура словотворення псл.

*raz-derь влучно відповідає його значенню, адже це слово було створено на потребу термінології обробки волокна [33, с. 82].

У давніх пам'ятках періоду Київської Русі знаходимо першу фіксацію слова *паздерик* (*паздерь*) із значенням «солома (залишки після вичісування волокна льону, конопель)»: *Паздеріе* изгребное (Книга прор. Исаи по списку XV в., скопированному съ рук. Упыря Лихого 1047 г.) [31, II, с. 860].

В українській писемності XVI – XVII ст. назва *паздерь* (фон. вар. *паздѣрь*) фіксується як абсолютний синонім слова *костриця*: [Раава] сховала ихъ [шпѣговъ], прикривши *паздеромь* лнянымъ (Рукописный хронограф: Кроника си есть лѣтописецъ изъ розныхъ многихъ кроникаровъ діалектомъ рускимъ написана до 1656 лѣта чрезъ много лѣтъ дописана 1771); Туоу сѣтъ отъ гнилого паздѣря или паучины помысль своихъ, а не отъ Духа Святаго разума на удовление насъ уткаль (Четыре сочинения афонского монаха Ивана из Вышни, к. XVI в.) [32, II, с. 80].

Українська лексикографія документує досліджуване слово, починаючи з кінця XIX ст.: *паздіре*, *паздір'я* – кострика [17, II, с. 596; 8, с. 46; 15, с. 172; 11, III, с. 87].

На сучасному етапі розвитку української мови назва костриці з льону чи конопель – *паздір* (та фон. вар.) презентують її периферію, функціонуючи лише в діалектному мовленні: *паздір'я* (Терноп.), *паздеро*, *паздір'я*, *пасдір'я* (Бойк.), *паздзір'я* (Лемк.) [7, с. 54; 23, II, с. 34; 24, с. 224]. В окремих говірках зазначені лексеми мають дещо інше значення: *паздіри* «відходи від одягу, прядива; ганчірки» (Гуц.) [25, с. 131], *пазіддя* «відходи (полова, згонини і т. ін., крім соломи) після молотби жита, пшениці тощо» (Поліс.) [18, с. 149].

Іменник *паздір* став основою для утворення низки суфіксальних похідних: дієслівних утворень (*паздерити*, *паздірити* «очищати коноплі, льон; дробити, розривати» (Гуц.), *паздєрити*, *паздьорити* згруб. «бити» (Зах. Поліс.), *паздирити* «тс.» (Бойк.) [25, с. 131; 1, II, с. 22; 23, II, с. 34]), прикметникового утворення (*паздерістий* «подряпаний, нерівний» (Лемк.) [24, с. 224]).

Назву твердої неволокнистої частини стебел прядивних рослин, що висипається від волокна під час їх биття, м'яття і тіпання, знаходимо в говорах російської мови: *паздера*, *паздєра*, *паздерá*, *паздира*, *паздіра*, *паздирá* [26, вип 25, с. 143-144]. Пор. рос. діал. *паздерка* «невеликий жмут льону», *паздерье* «плоскінь, що залишилась після збирання конопель» [26, вип 25, с. 144].

Заслугове на увагу український діалектизм *паздєрник* «жовтень» – очевидно, запозичення з польської мови; п. *październik* «тс.» походить від *paździerze* «костриця», з яким співвідносне укр. діал. *паздір* «зідране лико або костриця». Назва місяця мотивується тим, що на цей час припадає обробка льону та конопель [16, IV, с. 254]. У XIX – на поч. XX ст. це слово активно документують лексикографи: *паздєрник* «жовтень – місяць» [3, с. 269; 8, с. 46; 11, III, с. 87].

Досить поширена така назва осіннього місяця на Бойківщині – *паздзірник*, *паздєрник* [23, II, 34]. Пор. рос. діал. *паздерник* (заст.) «жовтень», «північно-східний, дуже холодний (особливо осінній) вітер» (Арх.) [13, III, с. 4].

Терміття. Лексика, що позначає тверді залишки льону й конопель після биття, м'яття і тіпання, в українській мові надзвичайно різноманітна. Особливе місце посідає іменник *терміття*.

Терміття «костриця» – складне слово, утворене з основ *тер(-ти)* і *міт-* (пор. *сміття*), букв. «те, що при терті (тіпанні) льону або конопель відмітається (відкидається)» [33, с. 75-76; 16, V, с. 555]. Інші етимології менш переконливі.

Лексема *терміття* (фон. вар. *тєрміть*, *терміте*, *терміта*) як термін ткацької лексики зустрічається в лексикографічних [17, II, с. 959; 15, с. 172; 11, IV, с. 257] та етнографічних працях XIX – поч. XX ст.: Иногда не отдѣляется *термѣтье* (кострика) от повѣсма (волокна) по причинѣ не совѣмъ хорошей погоды, или когда не домокла конопля (Я.Ф. Головацкий «О народной одежде и убранстве русинов или русских в Галичине...», 1877 г.) [10, с. 35].

Збереглося це слово і в українській літературній мові – *терміття* «внутрішня здерев'яніла частина стебла волокнистих рослин (льону, конопель і т. ін.), що подрібнюється й відокремлюється від волокна під час м'яття, тіпання тощо; костриця»: По вулицях, замощених

нетесаними колодами, вітер носив сміття базарів, соломю, сіно, *терміття* з конопель (О.Є. Ільченко «Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і чужа молодиця») [30, X, с. 89].

Іменник *терміття* в якості назви залишків з льону і конопель разом з численними фонетичними варіантами поширений майже на всій території України: *терміте, тирміте, тирмітя, термітя, тёрміть* (Терноп.), *терміте, тёрміть* (Гуц.), *термітя* (Бойк.), *тёрміть, тірмітя* (Одещ.), *термітте* (Сумщ.), *термідь* (Полт.) [7, с. 54; 12, с. 183; 23, II, с. 285; 19, с. 70; 2, с. 76; 5, с. 64]. Відомий прикметниковий дериват *терметістий* (суф. -ист-) – неочищений від терміття (про пряжу) (Гуц.) [12, с. 183]. Пор. польськ. діал. *termicie, ciermicie* «костриця» (запозичене з укр.) [16, V, с. 555].

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок. Аналіз назв твердих залишків льону і конопель після їх попередньої обробки дає можливість зробити висновки, що переважна більшість проаналізованих лексичних одиниць успадковані з праслов'янської мови, окремі з них запозичені з польської мови. Зазначені лексеми, маючи загалом діалектний характер, поширені в багатьох місцевостях України, фіксовані діалектологічними словниками, є нормою української літературної мови. Результати аналізу назв неволокнистої частини стебел прядивних рослин слугуватимуть подальшому вивченню специфіки формування і становлення ткацької лексики в сучасній українській літературній мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок : у 2-х т. / Г.Л. Аркушин – Луцьк : РВВ «Вежа» Волинського держ. унів. ім. Лесі Українки, 2000.
2. Безкишкіна М.Т. Лексика та фразеологія коноплярства, прядіння і ткацтва українських говорів північно-східних районів Сумської області : Дис. канд. філ. наук : 10.02.01 / М.Т. Безкишкіна. – Полтава, 1964. – 341 с.
3. Білецький-Носенко П. Словник української мови / П. Білецький-Носенко / [підготував до видання В.В. Німчук]. – К. : Наук. думка, 1966. – 424 с.
4. Білоусенко П.І. Нариси з історії українського словотворення (суф. -иця-) / П.І. Білоусенко, В.В. Німчук. – Київ – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 206 с.
5. Василенко В.И. Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии / В.И. Василенко. // Сборн. Харьк. историко-филологического общества. – Харьков, 1902. – Т. 13. – 80 с.
6. Ващенко В.С. Словник полтавських говорів : [діалектологічний словник] / В.С. Ващенко. – Вип. 1. – Харків : Вид-во Харк. унів., 1960. – 107 с.
7. Венжинович Н.Ф. Лексика народних промислів (ткацтво) говорів Тернопільщини : дис. канд. філ. наук : 10.02.01 / Н.Ф. Венжинович / Ужгородський державний університет. – Ужгород, 1998. – 244 с.
8. Верхратський І. Знадоби до словаря южнорусского / І. Верхратський. – Вип. 1. – Львів : Видавництво Товариства ім. Т. Г. Шевченка, 1877. – 88 с.
9. Владимирская Н.Г. Полесская терминология ткачества / Н.Г. Владимирская. // Лексика Полесья : [материалы для полесского диалектного словаря]. – М. : Наука, 1968. – С. 193-280.
10. Головацкий Я.Ф. О народной одежде и убранстве русинов или русских в Галичине и северо-восточной Венгрии / Я.Ф. Головацкий. – СПб : Типография В. Киршбаума, 1877. – 85 с.
11. Грінченко Б.Д. Словарь української мови [репр. вид.] : у 4 т. / Б.Д. Грінченко. – К. : Лексикон, 1996.
12. Гуцульські говірки. Короткий словник / [відп. ред. Я. Закревська]; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 1997. – 232 с.
13. Даль В. Толковый словарь живаго великорускаго языка : в 4 т. / В. Даль. – СПб. – М. : Издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 1880-1882.
14. Добролюба Г. Красне слово – як золотий ключ : Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій / Г. Добролюба. – Житомир : Вид-во «Волинь», 2003. – 160 с.
15. Дубровський В. Словник московсько-український / В. Дубровський. – К. : Рідна мова, 1918. – 542 с.
16. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / НАН України. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; [гол. ред. О.С. Мельничук]. – К. : Наукова думка, 1982-2012.
17. Желехівський Є. Малорусько-німецький словар : у 2 т. / Є. Желехівський, С. Недільський. – Львів, 1886.
18. Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П.С. Лисенко. – К. : Наукова думка, 1974. – 260 с.
19. Москаленко А.А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області / А.А. Москаленко / Одеський державний педагогічний інститут ім. К.Д. Ушинського. – Одеса, 1958. – 78 с.
20. Никончук М.В. Матеріали до лексичного атласу української мови : Правобережне Полісся / М.В. Никончук. – К. : Наук. думка, 1979. – 314 с.
21. Ніколаєнко І.О. Структура й ареальна характеристика лексики традиційного ткацтва в українських східнословобожанських говірках : Дис. канд. філ. наук : 10.02.01 / І.О. Ніколаєнко / НАН України. Інститут української мови. – К., 2000. – 545 с.
22. Носович И.И. Словарь белорусского наречия / И.И. Носович. – СПб : Типография Императорской академии наук, 1870. – 756 с.

23. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок : у 2 ч. / М.Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984.
24. Пиртей П.С. Короткий словник лемківських говірок / П.С. Пиртей / [Упорядк. й підг. до друку Є.Д. Турчин]. – Івано-Франківськ : Сіверсія МВ, 2004. – 364 с.
25. Піпаш Ю.О. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Ю.О. Піпаш, Б.К. Галас. – Ужгородський нац. університет, 2005. – 266 с.
26. Словарь русских народных говоров : вып. 1-43. – М.-Л. : Наука, 1965-2010.
27. Словарь русского языка XI-XVII вв. : вып. 1-27. – М. : Наука, 1975-2006.
28. Словарь современного русского литературного языка : в 17 т. / [гл. ред. Ф.П. Филин]. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1950-1965.
29. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5-ці т. – Мінск : Навука і тэхніка, 1975-1976.
30. Словник української мови : у 11 т. / [гол. ред. І. К. Білодід]. – К. : Наукова думка, 1970-1980.
31. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка [репр. изд.] : Т. I-III / И.И. Срезневский. – М., 1989.
32. Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XVI – XVIII ст. : У 2-х кн. / Є. Тимченко / [підгот. до вид. В.В. Німчук, Г.І. Лиса]. – К. – Нью-Йорк, 2002.
33. Трубачев О.Н. Ремесленная терминология в славянских языках : Этимология и опыт групповой реконструкции / О.Н. Трубачев. – М. : Наука, 1966. – 416 с.
34. Чучка П. Прізвища закарпатських українців : [історико-етимологічний словник] / П. Чучка. – Львів : Світ, 2005. – 704 с.
35. Шевченко Є.І. Українська народна тканина : [словник народної термінології] / Є.І. Шевченко. – К. : Артанія, 1999. – 412 с.

Швидкова Т. Названия неволокнистой части стебля лубяных растений в украинском языке.

В статье на основе фактического материала, выявленного в различных источниках – письменных памятниках, говорах, исторических и современных лексикографических трудах, этнографических описях, произведениях классиков украинской литературы, – исследовано названия твердых остатков льна и конопли после их первичной обработки (битья, мятья, трепания) в украинском языке, определено семантические и структурно-морфологические особенности таких лексем, как: кострыка, костра, паздер, термитья и др. В процессе исследования подано исторический комментарий о формировании ткацкой терминологии; определено этимологию, первую письменную фиксацию и проведено системный анализ исследуемых слов на синхроническом и диахроническом срезах. Исследование выполнено на восточнославянском языковом фоне, что дало возможность глубже проникнуть в проблему и сделать выводы.

Ключевые слова: *ткачество, лен, конопля, происхождение, лексическое значение, диалектизмы.*

Shvydkova T. The Names of Nonfibrous Stalk Part of Hempen Plants in the Ukrainian Language.

The article deals with the nomination of the flax and hemp rigid residues after their preprocessing (beating and scutching) in the Ukrainian language, the semantic and structural-morphological peculiarities of lexical units such as kostrytsya, kostra, pazdir, termittya and others on the basis of the facts, found in different sources - written monuments, dialects, historical and modern lexicographical works, ethnographic descriptions, the classics of Ukrainian literature. The research resulted in the historical commentary of the weaving terminology formation, the etymology, the first written record and the systematic analysis of the studied words on the synchronous and diachronic levels have been carried out. The research has been performed on the East-Slavic linguistic background, which enabled making deeper insight into the problem and drawing the plausible conclusions.

Key words: *weaving, flax, hemp, origin, lexical meaning, dialects.*

Статтю рекомендовано до друку
кандидатом філологічних наук, доцентом кафедри російської мови
Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова
О.В. Прискокою.